

Radi Ingrid

1986-ban születtem Kisgéresben, Szlovákiában. 2004-ben felvételt nyertem a nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem pszichológia és társadalomtudomány szakára. Mivel figyelmem egyre inkább a filozófia felé terelődött, 2007-től az egyetem filozófia szakának is a hallgatója lettem. Pszichológia–társadalomtudomány szakon 2009-ben sikeresen végeztem, filozófia szakon 2010-ben. 2010 tavaszi szemeszterben öt hónapot töltöttem az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen Ceepus-ösztöndíjjal. 2010-től az ELTE BTK Filozófiatudományi Doktori Iskola Fenomenológia programjának kutatója vagyok. Fő kutatási területem Henri Bergson munkássága. Az itt megjelenő írás az Én–Nyelv–Valóság címmel meghirdetett konferencián előadott munkám átdolgozott változata.

Radi Ingrid

Én – nyelv – valóság relációja, avagy egy vitalista teremtő gondolatai

Henri Louis Bergson gondolatiságának tendenciája a monizmus irányába mutat, állítja Gilles Deleuze *A bergsoni filozófia (Le bergsonisme)* című művében,¹ míg Sándor Pál szerint Bergson – a dualizmus korlátoltságából kitörni vágyva – a harmadik utat kereste.² E két állítás nem zárja ki egymást szükségszerűen. E tanulmányban arra kívánok rávilágítani, hogy Bergson számára a dualista perspektíva eszköz, egyfajta metodológiai eljárás, hogy azután egy elegáns fordulattal a kettősségek progresszív kooperációját kísérelhesse meg.

Jelen tanulmány a bergsoni filozófia három kulcsfontosságú fogalmának egymással való összefüggését vizsgálja. E három fogalom a következő: Én, Nyelv és Valóság. A valóság fogalmának meghatározásakor abból a bergsoni perspektívából indulunk ki, mely affirmálja mind az anyag, mind a lélek realitását. S habár a valóság két módon adódik számunkra, Bergson azt annak teljességében kívánta megragadni. Az én fogalmának értelmezése esetében „az egész több mint a részek összege” elvét követjük. Ennek kontextusában kísérletet teszünk annak az illúzióknak a feloldására, melyet Deleuze a bergsoni filozófia vezérmotívumának nevezett: „csak fokozatbeli különbséget látunk ott, ahol természetbeli különbségek vannak”.³ Végül Bergson nyelvre vonatkozó megfontolásai visszavezetik gondolatmenetünket a valóság koncepciójához. A filozófus szándéka nem kevesebb, mint közvetlen tapasztalatot létesíteni a valósággal, ennek érdekében pedig meg kell változtatni a gondolkodás megszokott irányát, s nem a fogalmaktól haladni a valóságig, hanem a valóságtól a fogalmakig.⁴

A valóság artikulációja

A bergsoni filozófia kétségtávol legismertebb mozzanata az idő fenomenjének értelmezése. 1889-ben megvédett disszertációjában, mely az *Esszé a tudat közvetlen adottságairól* címet viseli, kitüntetett szerepet szánt az idő értelmezésének. Bergson megkülönböztet homogén és heterogén időt. A homogén idő az a fizikai idő, melyet óráinkkal is mérhetünk. Ez a

1 Vö. Deleuze 2010, 9. o.

2 Vö. Sándor 1967, 70. o.

3 Deleuze 2010, 28. o.

4 Vö. Bergson 1969, 113. o.

fizikai idő objektív, egynemű, statikus, egyforma egységekre felosztható, s ezáltal mérhető is. A sokaság egymásutániságát, s egymástól való tökéletes elkülöníthetőségét feltételezi. A heterogén idő élményidő. Ez a tudat által észlelt belső tartam nem mérhető, mivel nem osztható fel mindenki számára azonosnak tartott időegységekre. A belső sokaságok nem különíthetők el egymástól, mivel azok nem egymást követik, hanem egymást átfedik, összeolvadnak. Bergson a homogén időt a térrel, míg a heterogén időt a tartammal azonosította. A külsődleges, homogén tér, melyet a kiterjedés és egyneműség jellemez, az élettelen és diszkontinuus anyag közege. A belső, heterogén tartam viszont teremtő erővel bír tudattartalmaink felett, s azok folyamatos minőségbeli változását eredményezi. A térben kiterjedt anyag a mennyiségi sokaság közege – a dolgok között és a dolgot önmagával összevetve fokozatbeli különbségek állapíthatók meg (pl. intenzitások tekintetében csökkenés vagy növekedés következhet be). A tartamban kiterjedt szellemet a minőségbeli sokaság jellemzi – a dolgok között vagy a dolgot önmagával összevetve természetbeli különbségek állnak fenn (pl. minőségbeli változás).

Bergson elismerte mind az anyag, mind a lélek – vagyis a szellem – realitását. Nem kívánt értékbeli különbséget tenni közöttük, vagy alárendelni egyiket a másiknak. Viszont szigorúan ragaszkodott ahhoz, hogy hangsúlyt kölcsönözzön a köztük fennálló természetbeli különbségeknek. Ennek függvényében megkülönböztette a valóság két – egymást különös módon kiegészítő – szféráját: a homogén és a heterogén valóságot. Nem állította őket szembe egymással, hanem kölcsönös kapcsolatot feltételezett közöttük. Deleuze szavával élve ezek „keveréket” alkotnak, vagyis a valóság tapasztalata mindig „keverékeket” nyújt nekünk. A keverék fogalmának használatát két szempontból is indokoltnak tartja: először is azért, „mert természetükben különböző elemeket egyesítünk benne”,⁵ másrésről pedig „mert úgy egyesítjük benne, hogy a keverékben már ne lehessen észrevenni a meghatározó természetbeli különbségeket”.⁶ Értelemszerűen, a valósággal való tapasztalat a tér és tartam, illetve az anyag és a szellem elegyét kínálja nekünk. Másrésről felvetődik a kérdés, mi az a módszer, amely alkalmas lehet a tapasztalat számára adódó „keverékek” vizsgálatára?

A válaszadás nehézsége abban rejlik, hogy a valóság e két szegmense különböző tulajdonságokkal rendelkezik, s ebből kifolyólag különböző módszerek segítségével tehetjük vizsgálódásunk tárgyává. Mindamellett pedig a valóság e két szférája olyan elegyet képez, melynek részekre oszthatósága problematikus.

A homogén valóság az anyag realitását, míg a heterogén valóság a szellem realitását képezi. Bergson a szellemi realitás szféráján lelki jelenségeink, azaz a pszichikum fenomenjeit értette: érzeteink, érzéseink, érzelmeink, lelki állapotaink, vágyaink vagy képzeleteink birodalmát. Tehát a valóság egyidejűleg két perspektívából mutatkozik meg nekünk. Egyrésről a valóság anyagi szférája, mely a térben való kiterjedése és mennyi-

⁵ Deleuze 2010, 39. o.

⁶ Deleuze 2010, 39. o.

ségi sokasága okán felosztható azonos részekre és megszámlálható, az értelem analízáló és szintetizáló munkájának tárgyává válik. Másrészről itt van a valóság szellemi szférája, mely a tartamban kiterjedt kölcsönös átfedések alakjában adódik, s ellenáll az analitikus értelem sematizáló munkájának. Az anyaggal ellentétben a tudatfolyam jelenségeit a *kontinuitás* és *indetermináltság* jellemzi: az érzések és lelki állapotok egymástól való elválaszthatatlansága (egy állapot egy további állapotra utal, s minden egyes állapot múltam összes állapotát magába foglalja), valamint a lelki jelenségek tartambeli meghatározhatatlan minősége (minden egyes új pillanat új érzések és állapotok keletkezését teremti, melyek minőségi szempontból mások, mint az azelőttiek, már csak azzal az egy pillanattal megtoldván). Az analízáló és szintetizáló értelem képtelen megragadni a tudat kontinuum és indeterminált fenomenjeit, melyek tartamban folyamatos minőségbeli változásokon esnek át, s minden egyes pillanatban az újszerűség és egyediség „terhével” bírnak. S ennek ellenére az értelem mégis többre törekszik, mint amivel rendelkezik.

Az értelem, mely Bergson értelmezésében a pozitív tudományok módszerét képviseli, „főleg azt ragadja meg, ami az élőben fizikai-kémiai, mintsem azt, ami az élőben valóban élő”.⁷ Az érzékszervek által felfogott ingerek az absztrakció, általánosítás és ítéletalkotás folyamatain keresztül ténymegállapításokban és törvényszerűségekből öltönek testet, a belőlük levonható következtetések alapul szolgálnak a tudomány számára a predikciók és magyarázatok megalkotásában. A heterogén és dinamikus valóság viszont úgy hatol át az értelem alkotta törvényszerűségek hálóján, mint sziklák között a megállíthatatlan folyó. Ezért az értelem objektíválja azt, kivetíti egy a homogén térben elhelyezkedő matematikai pontokból álló lineáris szakaszra, ezáltal illusztrálva azok oszthatóságát és megszámlálhatóságát. Ennek az objektíváló folyamatnak köszönhetően abba az illúzióba ringatjuk magunkat, hogy a változásban kauzális összefüggések állnak fenn. Az értelem ily módon „deformálja, transzformálja és konstruálja tárgyát, csak felszínét érinti vagy csupán annak látszatát ragadja meg”.⁸

Hogyan ragadható meg mégis a valóság a maga teljességében és komplexitásában? Bergson számára egyetlen válasz létezett: az intuíció. Az intuíció nem valamiféle misztikus vagy spekulatív módszer, hanem egy pontosan kidolgozott eljárás. Deleuze szerint „a filozófiatörténet legkidolgozottabb módszereinek egyike”.⁹ Az intuícióra mint módszerre vonatkozó meghatározások gazdagon előfordulnak a bergsoni életműben. *A Bevezetés a metafizikába* című írásában különböző értelmezésekkel szolgál az intuíció módszerének felfedezésére. Az intuíció „érintés, sőt, összhang”,¹⁰ „belehatol magába a dologba”¹¹, s ezáltal „belehelyezkedünk egyenesen a tartamba”.¹² Vagy: „szimpátia, ami

7 Bergson 1969, 23. o.

8 Bergson 1969, 23. o.

9 Deleuze 2010, 17. o.

10 Bergson 1969, 19. o.

11 Bergson 1969, 98. o.

12 Bergson 1969, 114. o.

által belevetítjük magunkat valamilyen dolog belsejébe, hogy azzal olvadjunk össze, ami benne egyedi, és ezért kifejezhetetlen”.¹³ Az intuíciónak tehát nem csupán a dolog felszínét érinti, hanem belehatol a dolog belsejébe, s ezáltal közvetlen tapasztalatot létesít vele, azaz „a lélek lélek általi közvetlen megismerése”.¹⁴

Fontos elhatárolnunk egymástól az intuíciónak és az ösztön fogalmát. Annál is inkább, mivel a *Teremtő fejlődés*ben Bergson az ösztönt szintén szimpátiának nevezi, később pedig az intuíciónak mint „az önmagára eszmélő ösztön”¹⁵ jelenik meg. Josef Hrdlička kiválóan rávilágít a köztük feszülő különbségre, mikor úgy fogalmaz, hogy „az intuíciónak reflektált ösztön”¹⁶, vagyis míg az ösztön „természetéből adódóan közvetlen átélés, és nem reflektáló megismerés”¹⁷, addig az intuíciónak a közvetlen tapasztalaton túl a valóság reflexív megragadására is képes.

Az intuíciónak az a módszer, amely az ösztön közvetlen átélésének képességét és az értelem reflexív beállítódását egyesíti. Az intuíciónak által lehetővé válik a valóság nyújtotta „keverékek” közvetlen tapasztalata. Hrdlička megvilágítóan interpretálja a bergsoni intuíciónak módszerét: „az intuitív módszer az intellektus és a világos megismerés állandó meghaladását jelenti, de ugyanakkor magában foglalja az értelem analitikus munkáját. A módszernek tehát két fázisa van: a szükségszerű analitikus rész, melyben az értelem munkája érvényesül, és az analízis intuitív meghaladása”.¹⁸ Az intuíciónak kiküszöböli az intellektus dogmatizmusát, a matematizációra és sematizmusra irányuló tendenciáit. Viszont legitimálja annak pozitívumait, vagyis az anyagi szférára vonatkozó analízis–szintetizáló értelem precíz munkafolyamatait.¹⁹ Jean Guittont, Bergson egykori tanítványa, az *Isten és a tudomány*ban szintén felhívja a figyelmet az analízis–szintetizáló értelem általi megismerés korlátaira, melyeket azonban a metalogikus gondolkodás át tud lépni, mivel kívül helyezkedik a nyelv kategóriáin és a normális értelmezésen. A mai modern tudomány számos példával szolgálhat számunkra, melyek esetében vagy az abszurdítás vagy a rejtély felé hajló beállítódást sajátítjuk el.²⁰

13 Bergson 1969, 100. o.

14 Bergson 1969, 27. o.

15 Bergson 1987, 163. o.

16 Hrdlička 2003, 147. o.

17 Hrdlička 2003, 147. o.

18 Hrdlička 2003, 135. o.

19 Bergson nem vitatta el az értelemnek életre gyakorolt releváns szerepét. A *La pensée et le mouvant* c. írás második részében kifejti, hogy az intuíciónak nem egy speciális képesség, mellyel csak néhányan rendelkezünk. Az intuíciónak képessége mindannyiunk számára adott, viszont az élet számára hasznosabb képességek ezt a funkcionális háttérbe szorították, vagy akár teljesen el is nyomták. A megszkott gondolkodói munka az élet gyakorlati szempontjából hasznosabb: lehetővé teszi a kommunikációt másokkal, az együttműködést, a közös munkát. Tehát az értelem társadalmi, illetve társasági szempontból nem elhanyagolható tényező. Mindemellett Bergson megkülönbözteti az intellektus két fajtáját: 1. tágabb értelemben vett általános intellektus a fogalmakkal és szavakkal való megfelelő bánásmódot teszi lehetővé, vagyis a társadalmi életet koordinálja, 2. a szűkebb értelemben vett intellektus a lélek matematikai funkcióját képezi, az anyag megismerését szolgálja, vagyis a tudományos beállítódás eszköze.

20 Vö. Guittont 1992, 9–18. o.

Az én artikulációja

A Miroslav Petříček előadásából szerkesztett kötet egyik írása²¹ az idő problematikáját feszegeti, keretnek pedig Bergson és Husserl filozófiáját választotta. Hosszas fejtegetést követően egy héraldeitoszi kérdést tesz fel: „miért nem léphetünk kétszer ugyanabba a folyóba?” Petříček válasza egyszerűen hangzik: „nem csupán azért, mert annak vize mindig tovafolyik, de azért is, mert így »folyunk« mi is”.²² Az én folyamatosan változik, minden egyes pillanatban az árnyalódások új színezetével lesz gazdagabb. Az én az, ami a múltja, s mégsem az, mivel már csak azzal az egy mozzanattal is más lesz, amit a mostban átél. A bergsoni én a tartamban folyamatosan változó lelki élet jelenségeit egységesítő eszkézként sejlik fel előttünk. Minden egyes érzésben, illetve lelki állapotban ott vagyok én a magam teljességében, s ugyanakkor egy érzés vagy állapot énem teljes személyiségét áthatja.

Hogyan kapcsolódik az én fogalma a bergsoni valósághoz? Hogyan ragadható meg ez a dinamikus én? Milyen módon képes az én kifejezésre juttatni a benne állandó változásokon keresztülmenő pszichikai jelenségeket?

A bergsoni ellentétpárok között olyan éles párhuzam húzható, hogy ha azokat felvázolnánk egy gondolatháló különböző pontjaira, Bergson filozófiája egységes rendszert tükrözne. Mivel Bergson nem kívánt filozófiai rendszert alkotni, ezért az értelmezésben is óvakodnunk kell ettől. A valóság, az én és a nyelv között fellelhető összefüggések viszont nem elhanyagolható természetűek.

Ahogy már az előzőekben erről szó esett, Bergson megkülönböztette egyazon valóság két szféráját, a homogén és a heterogén valóságot. Ennek okát az anyag és a szellem kettőségében találjuk, melyek a valósággal való tapasztalatunk számára „keverékek” formájában adódnak. A dichotómiák (lásd alább a táblázatot) háttérében pedig az idő problematikája húzódik. Bergson megkülönböztet objektív időt, mely valójában a homogén tér sajátosságaival bír, de az élet praktikuma – főként szociális szempontból – megköveteli ahhoz való pozitív viszonyunkat. Másrészről meghatározza a szubjektív időt, melyet ama bizonyos heterogén tartammal azonosít. E tartam teremtő erővel hat lelki életünk fenoménjeire, melyek a kontinuitás és indetermináltság jegyeivel tűnnek ki.

Míndezen tekintetében leszögezhető, hogy Bergson elkülönít egymástól egy külső és egy belső életet. Az *Esszé a tudat közvetlen adottságairól* címen közzétett munkájának második részében az én problematikája kerül előtérbe.²³ A belső élet a *mély-én* (*le moi profond*) közege, az én individuális életének birodalma, melyet a tiszta interioritás jelle-

21 Ld. Petříček 1997, 34–50. o.

22 Petříček 1997, 38. o.

23 Ld. Bergson 1970, 38–63. o.

mez, mindennemű külsődlegesség nélkül. A mély-én az én azon rétege, mely átél és átérez, anélkül hogy az élményáram aktusait, illetve fenoménjeit objektívná. A pszichikai jelenségek tartamban folyamatosan változó tiszta kvalitásként hatják át a mély-én egészét. A mély-én a valósággal való közvetlen tapasztalat lehetőségfeltétele. A külső életet az ember szociális mezeje képi le, mely folyamatosan arra ösztönzi az ént, hogy objektíválja belső életét. Így jön létre a *felszíni én* (*le moi superficiel*). A mély-én pedig oly módon kerül fedésbe a felszíni én által, hogy a lelki jelenségek szimbolikus jelek, azaz nyelvi eszköztárunk formájában öltenek testet. Ebből kifolyólag a felszíni én már csak közvetett tapasztalatot tesz lehetővé az én mélyebb rétegeivel – a felszíni én csupán az én árnyéka lesz. Az indirekt kapcsolatot a nyelv használata, de mindenekelőtt a tér közbeiktatása indikálja. A belső, individuális élet heterogén jelenségeire alkotó erővel ható tartam felcserélődik a homogén anyagi valósághoz tartozó térrel. Bergson ezt az *idő térbeliesítésének* nevezi.

Honnan ered ez a határozott tendencia, hogy az időt térbeliesítsük akár olyan áron is, hogy megfosztjuk önünket esszenciális attribútumaitól – a kontinuitást és indetermináltságot – önmagától, s ezzel megsemmisítjük azt, ami valójában? Az *Esszé a tudat közvetlen adottságairól* kezdőmondata nemes egyszerűséggel válaszol: „Szükségszerűen szavak által fejezzük ki magunkat, és leggyakrabban térben gondolkodunk. Más szóval, a nyelv kényszerít minket, hogy ideáink között ugyanolyan világos és pontos distinkciókat állapítsunk meg, mint amilyen diszkontinuitást az anyagi objektumok között.”²⁴ S még az előszóban Bergson kijelöli művének vezérmotívumát, mely szerint a filozófiai problémák pontosan az idő térbeliesítéséből erednek, hiszen annak eredményeként felcseréljük az időt a térrel, a tartamot a kiterjedéssel, a kvalitást a kvantitással.²⁵

Az idő térbeliesítése, Bergson szerint, mélyen gyökerező szokásunk,²⁶ amelyet a társadalmi élet igényei befolyásolnak általánosságban és a nyelv különösen. A *Gondolat és mozgás* címet viselő tanulmányban hangsúlyozza, hogy az így nyert „matematikai alak, [...] felel meg legjobban a valóságnak és egyúttal leginkább kielégíti értelmünket”.²⁷ Csakhogy másrésről „a gondolkodás megszokott eljárása, mely gyakorlati szempontból hasznos, kényelmes a társalgás, az együttműködés és a cselekvés számára, filozófiai problémákhoz vezet”.²⁸

Mielőtt félreértés adódna, fontos leszögeznünk, hogy a felszíni én fogalmának használata Bergson számára nem hordoz semmiféle pejoratív jelentést. Csakúgy, mint az anyag és szellem kettősségének esetében, nem tesz értékbeli különbséget a mély-én és felszíni én között. Sőt, ahogy azt az előbbi sorok igazolják, elismeri a felszíni én releváns szerepét életünkben: a szocializálódás és társadalmi integráció elképzelhetetlen volna e nélkül, ugyanis a társadalmi,

²⁴ Bergson 1970, 7. o.

²⁵ A mű első két része bevezetesként szolgál a harmadik rész témaköréhez, a szabadság problémájához, viszont jelen tanulmány keretei közt nincs alkalmunk azt vizsgálódásunk tárgyává tenni.

²⁶ Vö. Bergson 1970, 56. o.

²⁷ Bergson 1969, 29. o.

²⁸ Bergson 1969, 43. o.

illetve társasági élet kényelmes és effektív megvalósulását ez teszi lehetővé. A felszíni én jobban megfelel a külvilággal és más egyénnel kialakított kapcsolat elvárásainak általánosságban és fogalmi apparátusunk sajátosságainak. A nyelv az egyike azon jelentős faktoroknak, melyek befolyással bírnak a felszíni én kialakulásának folyamatában.

Hogyan keletkezik a felszíni én? Bergson az idő térbeliesítésének cselekvő pozíciójába az intellektust helyezte. Az analizáló és szintetizáló értelem az, melyet szűnni nem akaró és ki-elégíthetetlen vágy ösztökél a dolgok differenciálására, kategorizálására és szisztematizálására. Majd pedig a heterogén valóság jelenségeire szimbólumokat aggat, melyek megbélyegzik viselőjüket. De térjünk vissza az értelem differenciáló képességéhez. A heterogén valóság – vagyis a mély-én – jelenségei folyamatosan mozgásban lévő, zavaros pszichikai tartalmak, melyek egymást átfedik, s egymástól elválaszthatatlan, oszthatatlan egészet alkotnak. Ekkor még nyelvi eszközeinkkel kifejezhetetlenek két okból is: a kontinuitás és az indetermináltság okán, ami annak köszönhető, hogy tartalommal rendelkeznek. E dinamikus valóság csak úgy ragadható meg az értelem számára, ha mozdulatlanná teszi a tartamban változót, felosztja azt homogén egységekre a sokaság megszámlálhatósága céljából. Az így részre tagolt érzélem, vágy vagy lelki állapot egy a homogén térben elhelyezkedő imaginárius szakasz formájában jelenik meg, ahol annak részei egymást követik, de nem fedik, nem hatják át egymást. Az imaginárius szakasz – vagyis két pont által határolt egyenes – a *kész*²⁹ állapotának illúzióját kelti, mintha egy konkrét érzelmi aktusnak pontosan körülhatárolhatóak lennének vonalai, a kezdete és a vége. Sőt, a homogén tér elképzelt szakaszára kivetített érzélem egységei között meghatározhatunk akár bizonyos sorrendet is, hiszen azok úgy helyezkednek el az adott érzélem-szakaszon, hogy egymástól tökéletesen elválaszthatóak, s ezáltal az *előtte* és *utána* fogalmaival operálhatunk.³⁰ Ezek után pedig már nem nehéz eljutni a determinizmus legmagasabb fokáig, a pszichikum jelenségei között húzódó kauzális összefüggések megállapításához, kizárva a spontaneitás és újszerűség lehetőségét.

Maga az érzélem élő, fejlődő, tehát szakadatlanul változó lény; másképp nem értenénk meg, hogy lassan-lassan elhatározásba terel; elhatározásunk kész volna azonnal. De él, mert a tartam, amelyben kibontakozik, oly tartam, melynek pillanatai egymásba hatolnak; mikor e pillanatok elválasztottuk egymástól, mikor az időt a térben gördítettük le, akkor megfosztottuk ezt az érzelmet színétől és elevenességétől. Íme hát itt vagyunk saját árnyékunkkal szemben; azt hisszük, hogy elemeztük érzésünket, pedig valójában szavakba foglalható tehetetlen állapotok sorát tettük helyébe, melyek mindegyike azon benyomások közös elemét, tehát személytelen maradékát teszi, melyeket adott esetben az egész társadalom érzett.³¹

29 Vö. Bergson 1970, 41. o.

30 Vö. Bergson 1970, 48–49. o.

31 Bergson 1923, 131. o.

Az idő térbeliesítése – a lelki jelenségek objektivációja és nyelv általi manifesztációja – két egymással szorosan összefüggő illúziót implicál: elsősorban az érzem változatlan-ságát feltételezi, másodsorban pedig az érzem univerzális természetére következtet, vagyis hogy az egyén szubjektív érzelme hasonló vagy egyforma más egyének érzelmeivel. Bergson számos művében találkozunk a melódia-hasonlaltal, ami Anton Vantuch szerint annak is betudható, hogy édesapja zenész volt.³² A melódia kibontakozása és belső életünk kontinuitása között éles párhuzamot vont. A dallam hangjegyei úgy fonódnak egymásba, hogy bár egymástól elkülöníthetőek, pusztá összességükből nem csendül fel maga a melódia. Minden következő hangjegy az azt megelőző hangjeggyel összekapcsolódván új minőséget teremt, s nem kvalitásbeli növekedésről, vagyis egymásutániságról van szó, hanem átfedésről, azaz egyidejűségről.

Pavel Kouba kitűnően rámutat, hogy a valóság ilyenfajta artikulációja kevésbé magukat a dolgokat, mintsem inkább a mi értelmi képességeinket minősíti. Vagyis a végtelen oszthatóság és ismételhetőség nem a kiterjedéshez és magához az anyaghoz tartozik elsősorban, hanem a mi képességünk eredménye, hogy azt fel tudjuk osztani.³³ Ezt figyelembe véve már nem lepődünk meg Bergson az *Anyag és emlékezet* utolsó lapjain között gondolatán: „a különféle fajták észlelései a valóság megannyi igaz irányát jelölik”.³⁴ És milyen szempontok alapján strukturáljuk a valóságot? Gyakorlati szükségleteink és nyelvi lehetőségeink szerint differenciáljuk azt.

Az idő térbeliesítése – vagyis a gondolkodói munka megszokott iránya – azt eredményezi, hogy fokozatbeli különbséget feltételezünk ott, ahol valójában természetbeli különbségek vannak. Ebből kifolyólag természetükben különböző dolgokat sorolunk egyazon csoportba, közös vagy hasonló tulajdonságaikat kiemelve, s másokat háttérbe szorítván. Bergson e tekintetben bírálattal illeti egyrészt a metafizikát, másodsorban a tudományt. Deleuze szerint Bergson „a metafizikának alapvetően azt veti a szemére, hogy csak fokozatbeli különbséget lát a térszerűen felfogott idő és az elsődlegesnek tekintett örökkévalóság között”.³⁵ A tudományt pedig mechanisztikus világképe miatt bírálta, mely szintén a térszerűen értett idővel operál, s „a dolgok már csak fokozatbeli, helyzetbeli, méretbeli és aránybeli különbségeket mutatnak”.³⁶ Tehát a probléma abban gyökerezik, hogy fokozatbeli különbségeket csupán a homogén valóság – vagyis a térben kiterjedt anyag – esetében határozhatunk meg. Mi viszont fokozatbeli különbségeket állapítunk meg a tartamban egymást átfedő heterogén valóság fenomenjei között is. Hogyan is tehetnék fokozatbeli vagy méretbeli különbséget lelki életem jelenségei között? Milyen módon hasonlíthatnám össze az én érzéseim

32 Vö. Vantuch 1970, 437. o.

33 Vö. Kouba 2003, 97. o.

34 Bergson 1965, 129. o.

35 Deleuze 2010, 28. o.

36 Deleuze 2010, 28. o.

intenzitását más egyének érzéseivel? Hogyan tudnám pontosan elválasztani egymástól a tegnapi és a mai érzéseimet? Sőt, hogyan lennék képes éles kontúrokkal differenciálni a múltban és a jelenben átélt érzések egészét? S vajon képes lennék-e előre meghatározni, hogyan fogok érezni a jövőben, vagy akár öt perc múlva? Nem véletlen, hogy Bergson határozott érdeklődést mutatott a pszichikum folyamatairól, s azokat az idő perspektívájából közelítette meg.

Felettebb izgalmasnak látszik az a gondolati párhuzam, amelyet Bergson pszichikumra vonatkozó megfigyelései és korának a pszichológiai tudományokban elért megállapításai között felfejthetünk. Az *Esszé a tudat közvetlen adottságairól* című írása 1889-ben jelent meg, melynek első részét szinte teljes egészében a különböző pszichofizikai kísérletek eredményeinek interpretálására szánta. A kísérleti pszichológia kezdete a 19. század második felére tehető, intézményesülése pedig 1879-re datálható, mikor Wilhelm Maximilian Wundt megalapította az első pszichológiai laboratóriumot Lipcseben. A kísérleti pszichológia a pszichikum jelenségeit a természettudományok sajátos módszertanának rendelte alá arra a feltételezésre alapozván, hogy a vizsgált jelenségek között olyan törvényszerűségek hatnak, amelyek a természetet – vagyis a külső világot – irányítják. Sőt, Gustav Fechner, a pszichofizika megalapítója, a fizikai ingererősség és az általa kiváltott pszichikai érzéklet között kauzális összefüggést fedezett fel, intenzitásuk kölcsönös változását pedig logaritmikus függvény képletében rögzítette. A pszichikum tudósainak ez irányú igyekezete ratifikálta az ok-okozati összefüggések létjogosultságát minden entitásra vonatkozóan. Valamint azt sugallta, hogy minden mérhető és definiálható.

Bergson éles kritikát gyakorolt a naturalista pszichologizmussal szemben. Megkülönböztette a determinizmus két fajtáját, melyek a szükségszerűség elvét kívánják alátámasztani minden létező tekintetében. Meghatározta a *fizikai determinizmust* és a *pszichológiai determinizmust*, melyek szoros összefüggésben állnak, sőt, egyik szükségszerűen implicálja a másikat.³⁷ Bergson főként a pszichikumra vonatkozó belátások foglalkoztatták. A fizikai determinizmus – Bergson értelmezésében – az erő- és energiamegmaradás törvényeit univerzális szintre emelte, s így a fizikai, kémiai, biológiai és pszichikai fenomének mind atomi szerkezetű rendszerek sokaságára redukálhatók. Vagyis az anyagra vonatkozó mechanikai és kinetikai elméletek érvényét kiterjesztette minden létezőre. S ez alól nem számítanak kivételnek a lelki élet jelenségei sem, mint az érzések, érzelmek, vágyak vagy képzetek. Bergson kritikája pontosan ennek fényében teljesedett ki: „inkább pszichológiai tévedés az, ami a mechanika ezen absztrakt princípiumát univerzális törvénné emelte”.³⁸ Elhatárolódott a tudományos megismerés azon elképzelésétől, mely szerint egy esemény

37 Ld. Bergson 1970, 64–75. o.

38 Bergson 1970, 70. o.

vagy jelenség visszavezethető bizonyos azt kiváltó okokra és bizonyos adott körülmények okozati összefüggéseire az ismétlődés elve alapján. Elvetette a kauzális törvényszerűségek hatályát a pszichikum jelenségei felett, mely szerint azok konzekvensen megmagyarázhatóak volnának, és azt feltételezhetnénk, hogy egy bizonyos fizikai állapotnak egy bizonyos lelki állapot felel meg, vagy fordítva. Így eljutunk a pszichológiai determinizmushoz. Bergson a pszichológiai determinizmus helyett több esetben is az *asszociatív determinizmus*³⁹ fogalmát használja, mellyel a tudat jelenségeinek egymástól való kölcsönös függésére kíván utalni: az aktuális lelki állapot előre jelezhető az azt megelőző lelki állapotok ismeretében, illetve az aktuális pszichikai állapotból kiindulva felfejthetjük annak okait. Továbbá ide sorolhatjuk a *minőségek determinizmusa*⁴⁰ kifejezést is, mely egyszerűen a determinizmus tárgyát jelöli ki, vagyis a tudat állapotaira utal. Az *approximatív determinizmus*⁴¹ szókapcsolattal pedig Bergson arra mutat rá, hogy a tudat jelenségeinek vizsgálata bár tudományos pontosságra törekszik, eredményei csupán megközelítő jelleggel bírnak (a heterogén valóság tekintetében).

A pszichofizika hiányossága abban rejlik, hogy megelégszik a felszíni én vizsgálatával, s elhanyagolja azt a tényt, hogy a felszíni én egyet alkot a mély-énnel. A felszíni én mezején a mély-én fenomenjei kifejezésre kerülnek, de csupán külső, megragadható látszatát közvetítik a pszichikai jelenségek sokaságának. A pszichofizika így könnyen esik abba a tévedésbe, hogy elkülöníti, megszámlálja, megméri és definiálja a lelki jelenségeket, majd pedig intenzitást tulajdonít nekik. A kvalitást felcseréli kvantitásra: az érzet minősége helyettesítve lett az érzetet kiváltó fizikai inger – az ok – mennyiségével vagy az érzet keletkezése során fellépő izommozgások nagyságával.⁴² A heterogén és minőségi szempontból folyamatosan változó fenomén egy érték formájában rögzül. Így megkapjuk az intenzitás mértékét, de nem az érzés minőségét. Bergson határozottan állította, hogy „megismételve minden érzés változik, és ha számomra nem úgy tűnik, hogy egyik napról a másikra változna, akkor az azért van, mert most a tárgyán keresztül érzékelem, mely az érzés oka és a szón keresztül, mely őt kifejezi. A nyelv e hatása az érzésre mélyebb, mintsem azt általában gondolnánk. Nemcsak hogy a nyelv elhitei velünk érzéseink változatlanságát, de időnként meg is téveszt minket az átélt érzés természetét illetően”.⁴³ Így jutunk el a nyelv kérdéséhez, mely univerzalitása és statikussága okán nem képes megragadni és adekvát módon kifejezni a dinamikus és heterogén valóság fenomenjeit.

39 Ld. Bergson 1970, 68. o., 71. o.

40 Ld. Bergson 1970, 68. o.

41 Ld. Bergson 1970, 68. o.

42 Vö. Bergson 1970, 58. o.

43 Bergson 1970, 60. o.

A nyelv problematikussága

Bertrand Russell *A nyugati filozófia története* című terjedelmes művében Bergson filozófiájának is szentel egy teljes fejezetet.⁴⁴ Bergson a reklámkészítőkhez hasonlítja, mivel szerinte a filozófus nem indokolja meg nézeteit, nem tényekre hivatkozik, csupán kiváló stílusának bájára és vonzerejére hagyatkozik, hogy elnyerje a hallgatóság vagy az olvasó szimpátiáját. „Különösen az analógiákat és a hasonlatokat alkalmazza előszeretettel gondolatmenetében, ezzel igyekezve az olvasót meggyőzni nézeteiről. Az életre vonatkozó hasonlatok száma írásaiban felülmúlja valamennyi általam ismert költő életművét.”⁴⁵ Bergson minden munkája valóban bővelkedik hasonlatokban és metaforákban. Ezért felmerül a kérdés, vajon tényleg csupán hatásvadász, vagy sajátos stílusa rendelkezik valamilyen céllal?

Az *Esszé* első sorai árulkodóak: „Szükségszerűen szavak által fejezzük ki magunkat, és leggyakrabban térben gondolkodunk. Más szóval, a nyelv kényszerít minket, hogy ideáink között ugyanolyan világos és pontos distinkciókat állapítsunk meg, ugyanazt a diszkontinuitást hozzuk létre, mint az anyagi objektumok között”.⁴⁶ Bergson minden kétséget kizáróan elismeri a nyelv szükségességét életünkben, mindemellett pedig egyértelműen rámutat annak hiányosságaira is. Evidenciaként kezeli a nyelv, az anyag és a tér kapcsolatát. Az már világos, hogy a homogén tér az anyag szférája. De hogyan kapcsolódik hozzájuk a nyelv? Bergson úgy véli, hogy mindenki a maga módján szeret vagy éppen gyűlöl. Viszont amikor ezeket az érzéseket ki akarjuk fejezni, ugyanazokkal a szavakkal tesszük. A nyelv csupán az érzés felszínét képes megragadni, annak objektív és személytelen árnyékát.⁴⁷ Bergson bírálata fogalmi apparátusunkkal szemben felhívja a figyelmet annak univerzalizáló és sematizáló hatására, mely így a valóság közvetett tapasztalatát implikálja. Konstans és személytelen fogalmakkal viszont nem ragadható meg az a dinamikus és heterogén valóság, mely minden egyes pillanatban az újszerűség és egyediség „terhével” bír. A nyelvi kifejezőeszközzel kizárólag a felszíni én operál. A nyelv – és lényegében az értelem megszokott gondolkodói munkája, melynek terméke maga a nyelv is – térben elkülöníti és időben rögzíti a mély-én élményáramának jelenségeit, minek következtében „csupán a lélek anyagi utánzata” kerül felszínre. A nyelv így torzítóan hat valóság-tapasztalatunkra, s ezáltal a valóságról alkotott képünkre.

Mindemellett Bergson elismeri a nyelv létjogosultságát, s ezt azzal indokolja, „hogy külső és úgyszólván szociális életünk számunkra gyakorlati szempontból fontosabb, mint belső és individuális egzisztenciánk. Ösztönösen hajlunk benyomásaink rögzítésére, hogy a nyelv által kifejezhessük őket. Ezért van az, hogy összekeverjük magát az

44 Ld. Russell 1997, 645–661. o.

45 Russell 1997, 653. o.

46 Bergson 1970, 7. o.

47 Bergson 1970, 74. o.

érzést, mely folyamatosan változik, az érzés állandó külső tárgyával, és mindenekelőtt a szóval, mely e tárgyat kifejezi”.⁴⁸ Vagyis egy univerzális és konszenzuson alapuló fogalmi apparátus használata nélkülözhetetlen a társas együttélés kényelmes és effektív megvalósulása szempontjából. Bergson értelmezésében a fogalom egyfajta konvenciók jel.⁴⁹ A *Gondolkodás és mozgás* című írásának második részében részletesebben kitér a fogalom tárgyalására. Úgy véli, hogy „a szónak lehet meghatározott jelentése, amennyiben egy dolgot jelöl; ám elveszíti azt, ha minden dologra alkalmazzuk”.⁵⁰ Vagyis a fogalom rendelkezhet bizonyos jelentéssel, mely adekvát módon képes kifejezni magát a jelölten. A probléma viszont abban gyökerezik, hogy akár több jelöltet is egyazon fogalom alá sorolunk, minek következtében olyan általános fogalmat hozunk létre, mely már nem képes megragadni a dolog egyediségét. Másodsorban „minél inkább gyarapítja a fogalom terjedelmét, annál inkább szűkül a tartalma.”⁵¹ Tehát a fogalom általánosságának nemcsak a dolog szubjektivitása esik áldozatául, de maga a fogalom is.

Emlékezzünk csak vissza Marcel Proust soraira, mikor leírja, hogyan hívta elő gyerekkori emlékeit a mézes hársfateába mártott madeleine-keksz íze.⁵² Az íze, s nem a látványa. A látvány már szinte semmitmondóvá vált számára, mivel ilyen madeleine-kekszet számos alkalommal láthatott cukrászdákban anélkül, hogy megízlelte volna őket. S a látvány a többszöri ismétlődést követően, valamint sok más eseményhez, élményhez kapcsolódván megszokottá és szürkévé vált számára. Viszont az íz a Combray-ben eltöltött időre, és Léonie nénére emlékeztette őt. Ebből a rövid jelenetből is világossá válik számunkra, hogy az általános az ismételhetőség, a szokásos és az „ugyanaz” jellegével rendelkezik. Ennek okán pedig a természetbeli különbség, mely mindvégig Bergson gondolkodásának középpontjában áll, belevész ebbe az általánosságba. A valóságot nem természetes tagolódása szerint strukturáljuk, hanem gyakorlati szükségleteink és nyelvi lehetőségeink szerint. Deleuze – Bergson *Gondolkodás és mozgás* második esszéjére utalva – az általános fogalmak és a természetbeli különbségek viszonyának feltárásakor arra a belátásra jut, hogy „sokféle általános fogalom van, egyesek az *élőlények objektív hasonlóságaira* vonatkoznak, mások az *élettelen testek objektív azonosságaira*, megint mások pedig az *előállított tárgyakkal szemben támasztott szubjektív követelményekre*; mi azonban rögtön alkotunk egy általános fogalmat az általános fogalmakról, és a természetbeli különbségek belevesznek ebbe az általánosságba”.⁵³ Az általános fogalom kiragadja a dolog attribútumai közül azt, ami hasonló vagy azonos más dolgok attribútumaival, s elhanyagolja azt, ami egyedi benne. A fogalmak így nem a valóság természetes tagolódását képezik le, minek következtében mindig hamis

48 Bergson 1970, 60. o.

49 Vö. Bergson 1969, 30. o.

50 Bergson 1969, 31. o.

51 Bergson 1969, 31. o.

52 Vö. Proust 2006, 74–77. o.

53 Deleuze 2010, 39. o.

megállapításokhoz fogunk jutni. Ezért Bergson határozott törekvése annak a módszernek a felfejtésére irányult, mely lehetővé tenné a valóság közvetlen tapasztalatát, s ezáltal a valóság adekvát megragadását. Bergson az intuíciót emelte a vágyott filozófiai módszer rangjára. Az élet praktikuma viszont felülírta az intuíció képességét, mely mindannyiunk számára adott (volt). Az értelem – az absztrakt, logikai gondolkodás – uralkodó szerephez jutott mindennapjainkban, segítségével rendeket, rendszereket alakíthatunk ki. Csakhogy „a gondolkodás megszokott eljárása, mely gyakorlati szempontból hasznos, kényelmes a társalgás, az együttműködés és a cselekvés számára, filozófiai problémákhoz vezet”.⁵⁴ Meg volt győződve arról, hogy meg kell fordítani az intellektus által végzett gondolkodói munka irányát: „a valóságtól haladni a fogalmakig, és nem a fogalmaktól a valóságig”.⁵⁵ Fel kell szabadítani a szellemet az értelem dogmatikus fogalmiságának korlátai alól. A *változás észlelése* című előadásában e bizonyos szempontból sziszifuszi feladatot Bergson a filozófusokra bízta, akik saját csapdájukba estek. Ugyanis „éppen a természetes észlelés hiányossága vitte rá a filozófusokat, hogy az észlelést kiegészítsék fogalmi értelmezéssel”.⁵⁶ A természetes észlelés, vagyis az intuíció hiánya ösztönözte arra a bölcseleket, hogy az észlelést kiegészítsék fogalmi megértéssel. A fogalmi értelmezés segítségével kívánták kitölteni az észlelés azon hézagjait, melyeket az értelem sem tudott szisztematizálni és egyesíteni. Csakhogy minél inkább élre tör a fogalmi perspektíva az integráció munkájában, annál inkább eliminálja a valóság természetbeli különbségeit, tompítja benyomásainkat és leszegényíti világképünket. S most ugyancsak a filozófus feladata elfordítani a gondolkodói munka irányát a fogalmiság felől egy olyan kifejezőeszköz felé, mely szabad utat nyit a közvetlen tapasztalat számára. A *Bevezetés a metafizikába* című írásában hangsúlyt kölcsönöz ezen elképelésének, s a metafizikát olyan tudománynak nevezi, mely képes a valóság intuitív megragadására szimbólumok nélkül.⁵⁷ De mivel szükségszerűen nyelv által fejezzük ki magunkat, a metafizika feladata, hogy észlelésünket mintegy ellenőrizve és segítve adekvát képeket társítson fogalmainkhoz, melyek ily módon tartalmában gazdagítják az általános fogalmat, árnyaltabbá teszik és finomítják jelentését.

Bergson szerint az adekvát, pontos fogalom az, ami tökéletesen illeszkedik magára a dologra, csakúgy mint egy személyre szabott ruha. „Ha a már létrehozott fogalmak eltávolításával kezdjük, ha a valóságot közvetlenül szemléljük és ha ezt a valóságot saját tagolódása szerint osztjuk fel, akkor az új fogalmak, melyeket a kifejezhetőség miatt szükséges lesz létrehozni, ezúttal pontosan a dolog méretére lesznek szabva.”⁵⁸ Mivel ilyen pontos fogalmakkal nem rendelkezünk, a keresés folyamatára helyeződik a hangsúly. Bergson a metaforák és hasonlatok használatát javasolja. „A hasonlatok és metaforák sejtetik azt,

⁵⁴ Bergson 1969, 43. o.

⁵⁵ Bergson 1969, 113. o.

⁵⁶ Bergson 1969, 83. o.

⁵⁷ Vö. Bergson 1969, 100–101. o.

⁵⁸ Bergson 1969, 17. o.

amit nem vagyunk képesek kifejezni.”⁵⁹ Belső, individuális valóságunk sokszínűségét és elevenségét csak a metaforikus ábrázolásmód és a megfelelni látszó hasonlatok nyughatatlan keresése közvetítheti. De semmiképp sem definiálhatnak, ugyanis a metaforák és hasonlatok végtelen variációkként szolgálnak: több komplementer és egymással nem ekvivalens szemszögből pillantunk rá egy dologra vagy jelenségre. Ebből fakad approximatív jellegük, melynek értelmében sohasem a *készre* törekszenek, csupán megsejtetik a kifejezni szándékozottat, egyfajta képzetet közvetítenek róla anélkül, hogy egy konkrét képet akarnának meghatározni. Ezek a szóképek bizonyos kompenzáló funkciót töltenek be, mivel a nyelv hiányosságait igyekeznek valamelyest pótolni. A fogalmi értelmezés nem képes megragadni a teljes valóságot, de a metaforák vagy hasonlatok sem. Ezt az állítást maguknak a fogalmaknak az eredetével indokolja Bergson. Amennyiben a szavak a külső, homogén valósághoz tartoznak – hiszen az intellektus tevékenységéből származtathatók –, aszerint is „viselkednek”. Ha egy érzést vagy érzelmet szavak segítségével kívánunk kifejezni, akkor Bergson szerint részeire kell osztani, azokat egymás mellé helyezni egy képzeletbeli szakasz pontjain. Szükségszerű az érzés vagy érzelem mozdulatanná tétele, térbeli kivetítése, s egyúttal szukcesszív ábrázolása. Elvégre a fogalmak is ilyen statikusak és rögzített jelentéssel bírnak, hiszen nem képesek követni, illetve leképezni az érzés vagy érzelem dinamikus minőségbeli változását. A fogalmi értelmezéssel anyagi mivoltot kölcsönzünk nekik, állandóságot, diszkontinuitást és általánosságot. Figyelmen kívül hagyjuk annak tényét, hogy egy romantikus regény elolvasása még nem jelenti, hogy valóban átéltük vagy átértéztük volna magát a szerelmet. A metaforák és hasonlatok, a fogalmakkal ellentétben, kimozdítanak bennünket merev és szigorú, fogalmakban strukturált gondolkodásunk szabályai alól, s annak lehetőségfeltételeit alapozzák meg.

Konklúzió

Bergson sosem akart filozófiai rendszert alkotni, gondolatisága mégis egységet képez. Nem téziseket állított fel, hanem folyamatos megközelítésekkel igyekezett közelebb kerülni ahhoz a belátáshoz, melyet egész élete során ki akart fejezni. A metafizika alapját nem az anyag és a szellem kettőiségében látta, hanem az őket egységesítő erőben: az életlendületben (*élan vital*). Nem dichotómiák prizmáján keresztül szemlélte a valóságot, hanem olyan filozófiát akart létrehozni, amely leküzdi az átélt világ és a tudomány által leírt világ ellentétét. Határozott módon síkra szállt az utilitarista mechanizációval és az irracionálitást nem tűrő matematizációval szemben. Viszont nem a tudományos gondolkodás egyértelmű elvetését kezdeményezte, hanem annak progresszív kooperációját a filozófiával. E filozófiának a módszere az intuíció, mely a gondolkodás megszokott analízáló tevékenység-

59 Bergson 1969, 27. o.

gét magában foglalja, s egyszersmind meg is haladja. Ezáltal az intuíció a valóságot a maga teljességében képes megragadni. Bergson gondolatiságának hátterében mindig az idő kérdése állt, valamint az idő térbeliesítése és az abból fakadó filozófiai problémák. Ennek kontextusában különbséget tett egyazon valóság két sférája – a homogén és a heterogén valóság – között. Míg a heterogén valóságot a tartam teremtő erejének köszönhetően új minőségek folyamatos keletkezése hatja át, addig a homogén valóságot időben rögzítjük és térben elkülönítjük. A szubjektum esetében a mély-én a heterogén valóság sférája, melynek élményárama nem fejezhető ki az általunk teremtett és használt általános fogalmak segítségével. A társadalmi együttélés és együttműködés viszont megköveteli belső, individuális világunk kifejeződését, minek következtében létrejön a felszíni én. Bergson elismeri, hogy szükségszerűen differenciáljuk valóságunkat gyakorlati szükségleteink és nyelvi lehetőségeink szerint. A probléma abból fakad, ha figyelmen kívül hagyjuk, hogy valóságunk gazdagabb, mintsem azt értelmi képességeink által megismerhetnénk. Ha elhanyagoljuk annak tényét, hogy valóságunk gazdagabb, mintsem azt rendelkezésre álló fogalmi apparátusunk által ki tudnánk fejezni. A filozófiai problémák gyökere onnan ered, hogy összekeverjük az egymásutánit az egyidejűvel, a mennyiséget a minőséggel, a tért a tartammal, a homogenitást a heterogenitással.

VALÓSÁG	heterogén	homogén
	szellem	anyag
	tartamban folytonosan változó fenomének	térben kiterjedt fenomének
	indeterminizmus	determinizmus
	kontinuitás	diszkontinuitás
	minőségi sokaság	mennyiségi sokaság
	minőségbeli változás	mennyiségbeli változás
	új, újszerűség	előreláthatóság – prognózis
	új minőség	a régi új kombinációja
	megismételhetetlenség	ismételhetőség
	természetbeli különbségek	fokozatbeli különbségek
	a valóság dinamikus felfogása	a valóság mechanikus felfogása
ÉN	mély-én	felszíni én
MÓDSZER	intuíció önmagára eszmélő, reflektáló ösztön	intellektus analizáló-szintetizáló értelem

Táblázat: A bergsoni filozófia dichotómiái a valóság, az én és a módszer értelmezésében

Felhasznált irodalom

Elsődleges irodalom

- Bergson, Henri 1923, *Idő és szabadság* (ford. Dienes Valéria). Franklin Társulat, Budapest.
- Bergson, Henri 1965, *Matière et mémoire*. Les Presses universitaires de France, Paris, [http://classiques.uqac.ca/classiques/bergson_henri/matiere_et_memoire/matiere_et_memoire.pdf] (2012.02.15).
- Bergson, Henri 1969, *La pensée et le mouvant. Essais et conférences*. Les Presses universitaires de France, Paris, [http://classiques.uqac.ca/classiques/bergson_henri/pensee_mouvant/bergson_pensee_mouvant.pdf] (2012.02.15).
- Bergson, Henri 1970, *Essai sur les données immédiates de la conscience*. Les Presses universitaires de France, Paris, [http://classiques.uqac.ca/classiques/bergson_henri/essai_conscience_immediate/essai_conscience.pdf] (2012.02.15).
- Bergson, Henri 1987, *Teremtő fejlődés* (ford. Dienes Valéria). Akadémiai Kiadó, Budapest.

Másodlagos irodalom

- Deleuze, Gilles 2010, *A bergsoni filozófia* (ford. John Éva). Atlantisz, Budapest.
- Gillouin, René 1914, *Henri Bergson filozófiája* (ford. Farkas Zoltán). Franklin-Társulat, Budapest.
- Guitton, Jean 1992, *Boh a eďa* (ford. Mária Gálová). Lúč, Bratislava.
- Hrdlička, Josef 2003, „O intuici u Bergsona.” In Jakub Čapek (szerk.), *Filosofie Henri Bergsona*. Oikoymenh, Praha, 126–150. o.
- Kišonová, Renáta 2010, *Filozofia H. Bergsona v kontexte filozofie života a evolučnej ontológie*. Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, Trnava.
- Kouba, Pavel 2003, „Pohyb mezi časem a prostorem. Bergsonův zápas s vlastním objevem.” In Jakub Čapek (szerk.), *Filosofie Henri Bergsona*. Oikoymenh, Praha, 91–105. o.
- Molnár Tamás 2001, *A gondolkodás archetipusai*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Petríček, Miroslav 1997, „Filozofický problém času.” In M. Petríček, *Úvod do (současné) filozofie*. Herrmann & synové, Praha, 34–50. o.
- Proust, Marcel 2006, *Az eltűnt idő nyomában I* (ford. Gyergyai Albert). Magvető, Budapest.
- Russell, Bertrand 1997, *A nyugati filozófia története* (ford. Kovács Mihály). Göncöl Kiadó, Budapest, 647–661. o.
- Sándor Pál 1967. *Henri Bergson filozófiája*. Gondolat, Budapest.
- Ullmann Tamás 2011, „Az intuíciónál problémája Bergson és Merleau-Ponty filozófiájában.” In Ullmann Tamás – J.–L. Vieillard-Baron (szerk.), *Bergson aktualitása*. Gondolat Kiadó, Budapest, 108–128. o.

- Ullmann Tamás 2011, „Henri Bergson.” In Olay Csaba – Ullmann Tamás, *Kontinentális filozófia a XX. században*. L'Harmattan, Budapest, 72–82. o.
- Vantuch, Anton 1970, „Henri Bergson.” In Henri Bergson, *Filozofické eseje*. Slovenský spisovateľ, Bratislava, 435–444. o.